

DEFINIREA PRINCIPIULUI PROPORȚIONALITĂȚII ÎN LUMINA JURISPRUDENȚEI NAȚIONALE ȘI INTERNAȚIONALE

Diana SÂRCU, Adrian MORĂRESCU

Universitatea de Stat din Moldova

Principiul proporționalității este pe larg utilizat în cadrul relațiilor internaționale, inclusiv cu referire la aspectele sensibile ale relațiilor interstatale, precum: proliferarea armelor nucleare, măsurile autorizate ale statului prejudiciat față de cel agresor, regulile de purtare a războiului. Regula proporționalității își găsește aplicare și în cadrul sistemelor de drept naționale, în dreptul administrativ și constituțional, având trei criterii de bază: eficacitatea și adecvarea, necesitatea și subsidiaritatea, rezonabilitatea. Diverse instrumente juridice cu caracter fundamental (constituții și legi) ale statelor care aparțin diferitelor mari familii de drept în mod expres consacră regula proporționalității. Jurisprudența degajată de instanțele naționale și internaționale de jurisdicție conține concepte dezvoltate și elemente proprii proporționalității, ea constituind o legătură de rezonabilitate între mecanismele implicate și scopul relevant spre a fi atins, în absența unor metode mai adecvate de a fi utilizate în acest sens. În sistemul Convenției europene a drepturilor omului, principiul proporționalității este unul inerent, fiind aplicabil atât în procesul aprecierii, cât și în cel al interpretării conceptelor de drepturi și libertăți fundamentale garantate.

Cuvinte-cheie: *proporționalitate, rezonabilitate, jurisprudență, drepturi calificate, eficacitate, adecvare, necesitate, subsidiaritate.*

THE DEFINITION OF THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN THE LIGHT OF NATIONAL AND INTERNATIONAL CASE LAW

Proportionality as a principle is largely used in the international relationships, also with reference to sensible aspects of interstate links, such as proliferation of nuclear weapons, or authorized counter measures of a prejudiced state against its aggressor, or laws of war. The proportionality rule is also applied in national legal systems, in constitutional or administrative law, assuming three basic criteria, as follows: effectiveness and suitability, necessity and subsidiarity, reasonability. Multiple basic legal instruments (constitutions and acts) of different countries of many legal families expressly regulate the appliance of proportionality rule. The case law of national and international tribunals includes developed concepts and elements of proportionality, this constituting a rational link between the mechanisms to be involved and relevant goal to be reached, not existing other more adequate methods to be used. Regarding to the system of the European Convention on Human Rights, the proportionality principle is inherent, being applied both in the process of appreciation and interpretation of guaranteed rights and fundamental freedoms.

Keywords: *proportionality, reasonability, case law, qualified rights, effectiveness, suitability, necessity, subsidiarity.*

Principiul proporționalității, în accepțiune clasică, presupune că oricare decizie sau măsură adoptată de organele abilitate urmează să se bazeze pe o justă și echitabilă evaluare a faptelor, pe echilibrare adecvată a intereselor implicate, precum și pe o selectare coerentă a mijloacelor și mecanismelor care urmează a fi utilizate în vederea atingerii unui scop predefinit. Proporționalitatea, ca și principiu de bază, este pe larg utilizată în cadrul relațiilor internaționale, inclusiv în aspectul abordării diferitelor subiecte sensibile de pe arena raporturilor interstatale. În fapt, este inimaginabil ca soluționarea oricăror chestiuni de natură juridică în amploarea acestora să nu fie însoțită de aplicarea justă a principiului proporționalității. Regula proporționalității privește chiar și domeniile complexe, în mod controversat tratate în cadrul relațiilor internaționale actuale și în doctrina contemporană a dreptului internațional public, precum este folosirea armelor nucleare. Dezbaterile referitoare la faptul dacă autorizează dreptul internațional folosirea armei nucleare prezintă un context favorabil, în care apare întrebarea privind aplicabilitatea armei nucleare cu condiția respectării principiului proporționalității [9, p.10].

În general, în doctrina dreptului internațional public pe marginea relațiilor interstatale, principiul proporționalității se prezintă ca o exigență fundamentală pentru riposta unilaterală a unui subiect de drept recunoscut (de cele mai dese ori statul) la o conduită ilegală și prejudiciabilă îndreptată împotriva sa. Proporționalitatea constituie deci o legătură cantitativă între conduita ilegală și răspunsul la ea, între acțiunea contrară normelor imperative ale dreptului internațional și contramăsura autorizată în sensul acestuia. Conceptul proporționalității, protejând un interes subiectiv al statului refractar contra unei reacții prea severe din partea statului

prejudiciat, reflectă necesitatea ordinii juridice internaționale de a instaura o procedură care să reglementeze natura și intensitatea răspunsului la conduita nelegitimă [3, p.890]. Respectarea principiului proporționalității ca ripostă a unui stat agresat contra conduitei interzise a celui agresor recalcitrant își găsește consacrare și în practica Curții Internaționale de Justiție (CIJ), care a subliniat expres în speța *Activitățile militare și paramilitare în și contra Nicaragua (Nicaragua contra Statelor Unite ale Americii)* că legitima apărare va include măsuri proporționale atacului armat și necesare pentru a răspunde lui, aceasta fiind o regulă de bază consacrată de dreptul internațional cutumiar [14, para. 176].

Regula proporționalității de asemenea este aplicabilă dreptului internațional umanitar (*jus in bello*) și regulilor de purtare a războiului (*jus ad bellum*). Cu referire la dreptul internațional umanitar, principiul proporționalității se prezintă ca normă imperativă aplicabilă, spre exemplu, în vederea estimării dacă atacurile, care pot cauza incidental pierderi de vieți omenești din rândurile populației civile, rănirea de persoane civile, pagube bunurilor cu caracter civil sau o combinație a acestor pierderi și pagube, sunt excesive în raport cu avantajul militar concret și direct așteptat de la producerea atacurilor [13, art.51 para. 5 lit.b]. Cât despre regulile de purtare a războiului, principiul proporționalității își găsește aplicabilitate în cadrul determinării dacă recurgerea la război este sau poate fi justificată prin prisma normelor imperative ale dreptului internațional public [21, p.86].

În acest sens, exigența proporționalității se configurează drept una universal afirmată în practica internațională a dreptului internațional public și a ramurilor acestuia.

Dacă ne referim la conceptul proporționalității privit în lumina dreptului pozitiv al statelor (spre exemplu, în dreptul german), testul general de proporționalitate este divizat în analiza a trei condiții diferite. În această optică, pentru a satisface exigența de proporționalitate, decizia sau măsura aplicabilă trebuie să reprezinte o metodă eficientă în vederea realizării scopurilor spre care aceasta tinde (testul eficacității și adecvării); să fie necesară pentru a atinge scopurile relevante, astfel încât să nu existe alternative mai favorabile (testul necesității și subsidiarității); să corespundă unui just echilibru între scopurile propuse și interesele implicate (testul proporționalității *stricto sensu*) [11].

Deși originar din jurisprudența și, respectiv, dreptul pozitiv german (prusac), principiul proporționalității s-a extins peste oceane și sisteme de drept, devenind propriu doctrinelor juridice într-un spirit cu adevărat universal [5, p.1,2].

În dreptul constituțional, de la proclamarea accepțiunilor contemporane ale drepturilor și libertăților omului, distincția dintre scopul dreptului constituțional garantat și justificarea restricționării realizării acestuia se fundamentează pe respectarea regulii proporționalității, care constituie un veritabil criteriu de determinare a gradului de realizare a oricărui drept relativ după natura sa juridică. Deci, construcția juridică a principiului proporționalității include patru componente: scopul concret, legătura rezonabilă de cauzalitate, mijloacele necesare implicate, raportul potrivit între beneficiile câștigate de pe urma atingerii scopului și prejudiciul cauzat esenței dreptului constituțional garantat; aceste patru elemente constitutive fiind cruciale pentru înțelegerea exigenței de proporționalitate și reprezentând nucleul oricărei clauze de restricționare [2, p.131].

Privitor la dreptul constituțional, este semnificativ de a analiza și actele constituționale sau constituțiile naționale, precum și alte acte adoptate la nivel intern, care consacră drepturi și libertăți fundamentale, în aspectul restricționării sau limitării acestora și exercițiul regulii de proporționalitate. Deși principiul proporționalității nu este expres definit în cadrul textului legislativ pertinent, el își găsește expresie prin prescrierea elementelor proprii principiului enunțat.

În acest sens, *Carta Canadiană de drepturi și libertăți* [4] stabilește în art.1 că toate drepturile și libertățile garantate pot fi supuse numai limitărilor rezonabile prevăzute de lege, a căror justificare poate fi clar demonstrată într-o societate liberă și democratică.

Constituția Republicii Sud-Africane [8] în secțiunea 7 prevede că drepturile recunoscute cetățenilor sunt susceptibile unor restricționări legitime în condițiile secțiunii 36, sau ale oricărei alte secțiuni pertinente. La rândul său, secțiunea 36 conține o clauză generală de restricționare care enumeră condițiile relevante, astfel încât aceasta să fie rezonabilă și justificabilă într-o societate democratică edificată pe valorile demnității umane, egalității și libertății și să satisfacă exigența de proporționalitate, ținând cont de toți factorii pertinenti, precum: *natura dreptului restricționat, esența și gradul restricționării, raportul între restricționarea aplicată și scopul acesteia* spre realizare, *existența măsurilor mai puțin severe* de a atinge scopul propus. În secțiunea 9, cu referire la respectarea drepturilor și libertăților garantate persoanelor fizice și entităților juridice în

cazurile satisfacerii obligațiilor de care aceste persoane sunt ținute conform legii, Constituția statuează că instanța de judecată competentă urmează să dezvolte regulile dreptului comun în vederea restricționării unor drepturi și libertăți astfel atinse.

Reflectând asupra prescripțiilor pertinente din legea enunțată, se poate conchide că, în viziunea legiuitorului sud-african, proporționalitatea poate fi definită ca un principiu fundamental, a cărui respectare incumbă satisfacerea a patru factori marcanți, precum: specificul dreptului susceptibil limitării, gradul și natura limitării, corelația între limitare și scopul propus și posibilitatea reală de a aplica metode mai puțin restrictive în atingerea scopului respectiv.

Constituția federală a Confederației Elvețiene [6] în mod expres consacră principiul de proporționalitate, deși nu îl definește, în art.36, stabilind că oricare restricționare a unui drept fundamental trebuie prevăzută de legislație; restricțiile grave urmează a fi prevăzute de lege; oricare restricționare trebuie să fie justificată de un interes public sau de protecția drepturilor fundamentale ale altora și să fie **proporțională** scopului urmărit.

În lumina celor menționate, subliniem că **Constituția Republicii Moldova** [7] nu constituie o excepție, făcând și ea trimitere expresă la principiul proporționalității, deși nedefinind exact esența acestuia. Astfel, art.54, denumit „Restrângerea exercițiului unor drepturi sau al unor libertăți”, prevede că exercițiul drepturilor și libertăților nu poate fi supus altor restrângeri decât celor prevăzute de lege, restrângerea trebuie să fie **proporțională** cu situația care a determinat-o și nu poate atinge existența dreptului sau a libertății.

Dacă continuăm analiza unor ramuri juridice în sistemul de drept continental, constatăm că, spre exemplu, în dreptul administrativ testul proporționalității (precum în dreptul german) se fundamentează pe analiza modului în care sunt îndeplinite trei criterii esențiale: a) criteriul adecvării (alegerea măsurii celei mai adecvate); b) criteriul necesității (atingerea obiectivelor este posibilă cu implicarea unei măsuri astfel necesare); c) criteriul echilibrului (prevalarea efectelor și consecințelor de ordin pozitiv).

Criteriul eficacității și adecvării are în vizor ca măsura sau decizia care urmează a fi aplicată de către organul competent să răspundă cel mai bine și de o manieră practică scopului care va fi realizat în final, deci să corespundă însăși esenței nemijlocite a scopului sau obiectivului propus spre atingere. *Criteriul necesității și subsidiarității* presupune că aplicarea măsurii sau adoptarea deciziei concrete trebuie să corespundă nevoii imperioase existente, astfel încât anume această măsură sau decizie se prezintă a fi cu adevărat pozitivă în plan practic, neexistând careva alternative mai favorabile și benefice spre a fi aplicate. *Criteriul echilibrului conform proporționalității abordate de o manieră strictă* presupune o evaluare detaliată și minuțioasă a circumstanțelor unei cauze sau ale unui litigiu concret, în vederea stabilirii unui echilibru just și rezonabil între toate interesele concurente implicate, astfel încât soluția dată în fine să satisfacă interesele litigante relevante care prevalează în speță.

Principiul proporționalității este pe larg perceput ca fiind o procedură de preferință pentru soluționarea litigiilor de diversă natură, antrenând un pretins conflict între două drepturi subiective, între o normă care consacră drepturi și libertăți și interesul public (precum în cazul dreptului constituțional), sau între un interes individual și unul public (ca în cazul dreptului administrativ) [12, p.158].

Principiul proporționalității este aplicabil și în cadrul răspunderii juridice, inclusiv sub denumirea de principiul justeții sancțiunii, presupunând că întinderea răspunderii trebuie să fie direct proporțională cu fundamentul acesteia. Sancțiunea urmează a fi strict proporțională și corelativă faptei prejudiciabile imputabile delincventului. Principiul justeții sancțiunii presupune, în primul rând, proporționalitatea sancțiunii în raport cu gravitatea faptei ilicite [1, p.495].

Într-o accepțiune generală, **principiul proporționalității** apare ca o normă imperativă aplicabilă în vederea constatării unui echilibru just și adecvat corelativ între multipli factori (de cele mai dese ori de natură concurrentă), care interacționează ca părți componente ale unui sistem întreg și complex. Principiul proporționalității este reclamat cu ocazia unor interese aflate în conflict, determinând prioritatea unuia din acestea prin analiza aspectelor urmăririi unui scop legitim și implementării de metode autorizate cele mai adecvate [10, p.58].

Acest principiu își găsește consacrare și aplicare în cadrul jurisprudenței diverselor jurisdicții internaționale și naționale, constituind un concept inerent practicii judecătorești dezvoltate de magistrații interni și internaționali. În fapt, toate clauzele generale de restricționare a drepturilor și libertăților recunoscute sunt interpretate de tribunale ținându-se cont în mod obligatoriu de exigența de proporționalitate [2, p.143].

Spre exemplu, în speța *R. contra Oakes* [19] soluționată de Curtea Supremă din Canada pe marginea încălcării principiului prezumției nevinovăției prin încorporarea și operarea efectivă în Legea federală de

control al substanțelor narcotice a prevederii, conform căreia dacă o persoană este acuzată de posesia ilegală a substanțelor narcotice, *ipso facto* se prezumă că ea le posedă în scop de trafic interzis de substanțe, învinuitul fiind ținut singur să probeze contrariul. La stabilirea încălcării Cartei Canadiene de drepturi și libertăți, Curtea Canadei s-a condus *inter alia* și de principiul proporționalității, conturând câmpul de aplicare și conținutul acestuia. Astfel, Curtea a indicat că natura testului de proporționalitate este variabilă în dependență de circumstanțele speței, dar, independent de acestea, tribunalul urmează să găsească un echilibru între interesele societății și cele ale individului sau ale unui grup de indivizi. Testul de proporționalitate, având trei componente primordiale, precum: legătura rațională între măsurile adoptate și obiectivele propuse spre atingere; afectarea cât mai puțin posibilă a conținutului dreptului sau libertății contestate prin aplicarea măsurilor respective; existența echilibrului între efectele măsurilor adoptate în vederea restricționării unor drepturi sau libertăți protejate și obiectivul spre atingere, este identificat ca fiind de o importanță proeminentă în acest sens (para. 70 din hotărâre).

Curtea de Justiție a Uniunii Europene (CJUE) de asemenea își organizează activitatea jurisdicțională pe respectarea principiului general al proporționalității. Astfel, în speța *Hermann Schröder HS Kraftfutter GmbH contra Hauptzollamt Gronau* [17] reclamantul s-a plâns că aplicarea taxei pentru producția cerealiară a încălcat, printre altele, și principiul proporționalității. Curtea de la Luxembourg a respins alegațiile pretinse, formulând conținutul conceptului de proporționalitate. Astfel, în opinia CJUE, principiul proporționalității este unul general indispensabil dreptului comunitar, în virtutea căruia măsurile adoptate de autoritățile relevante urmează să fie adecvate și necesare pentru a satisface obiectivele legitime, precum și să fie mai puțin costisitoare în cazul opțiunii selectării mai multor măsuri adecvate; taxele impuse în urma adoptării măsurilor respective să nu fie disproporționale scopurilor urmărite (para. 21 din hotărâre). Anume în urma evaluării aspectelor enunțate, forul Uniunii Europene (UE) decide dacă prin măsurile adoptate, contestate ca fiind disproporționale, legiuitorul comunitar a depășit sau nu în cazuri concrete puterea discreționară recunoscută în baza tratatelor de constituire.

În genere, principiul proporționalității, deși neconsacrat de la origini în legislația comunitară, actualmente își găsește o oarecare definire în art.5 al Tratatului privind Uniunea Europeană [20], care stabilește că exercitarea competențelor Uniunii este reglementată de principiile subsidiarității și proporționalității, în temeiul principiului proporționalității, că acțiunea Uniunii, după conținut și formă, nu depășește ceea ce este necesar pentru realizarea obiectivelor tratatelor. Astfel, la nivel comunitar, principiul proporționalității este de o accepțiune particulară, găsindu-și reflectare, spre exemplu, în procesul de adoptare a politicilor comune sau în materia nedivulgării informațiilor comunitare confidențiale, când interesul general prevalează asupra celui individual. Este de notat că principiul proporționalității este aplicabil atât cu referire la UE, cât și la oricare stat membru al ei, fiind susceptibil evaluării de Curtea de Justiție comunitară, dar și de tribunalele naționale competente. În ansamblu, principiul proporționalității la nivel comunitar își are expresie în cadrul procedurilor legiferării, definitivării direcțiilor politicii comune, aplicării la nivel național a dreptului Uniunii, precum este supus controlului de conformitate de către CJUE și instanțele de justiție din statele membre.

Curtea Europeană a Drepturilor Omului în calitatea sa de instanță de jurisdicție internațională unică în spațiul Consiliului Europei, care își fundamentează activitatea în baza Convenției europene pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, nu reprezintă o jurisdicție de a patra instanță sau o instanță supremă în raport cu curțile existente la nivel național, controlul european exercitat de Înalții magistrați de la Strasbourg având un caracter subsidiar. Întreagă activitatea de jurisdicție a Curții Europene este fundamentată pe un șir de parametri esențiali, printre care eficacitate, legalitate, rezonabilitate, corectitudine și, fără îndoială, proporționalitate.

În fapt, principiul proporționalității constituie o veritabilă chintesență a jurisdicției europene, în special cu referire la un ansamblu de drepturi și libertăți consacrate pe cale convențională, care implică necesitatea găsirii unui just echilibru între diverse interese concurente. În speța de referință *Marckx contra Belgiei* din 1979 [18] Curtea a recunoscut că proporționalitatea constituie un principiu de bază inerent dreptului Convenției.

Doctrina proporționalității se poziționează chiar în miezul cercetării dezvoltate de Curte în vederea stabilirii rezonabilității restricțiilor aplicate cu privire la așa-numitele drepturi și libertăți garantate *calificate* sau *condiționate*. Deși forul european recunoaște o anumită marjă de apreciere statelor contractante, rolul de bază al Curții este de a verifica și asigura că drepturile recunoscute indivizilor nu sunt limitate în mod arbitrar.

O gamă largă de drepturi și libertăți garantate de prevederile Convenției europene își găsesc apreciere în ceea ce privește justificarea pretinselor încălcări anume în baza regulii de proporționalitate, care este suscep-

tibilă aplicării ori de câte ori suntem în prezența unui arbitraj de interese opuse, exercițiul liber al anumitor drepturi fiind restricționat de către autoritățile naționale. În acest sens, ansamblul de restricții, derogări, excepții, limitări este supus unei evaluări imperative de proporționalitate.

În esență, putem nominaliza două accepțiuni ale proporționalității ca și concept juridic propriu sistemului Convenției europene. Astfel, dacă ne referim la evaluarea restricționării operate din partea autorităților naționale a exercițiului drepturilor consacrate, stabilind o soluție echitabilă privind interesele general și particular aflate în conflict, suntem în prezența *proporționalității – apreciere*, evaluare, de fapt, cel mai des aplicată de Curte în cadrul soluționării spețelor pe marginea pretinselor încălcări. Aceasta este cazul constatării existenței ingerinței în exercițiul liber al unui drept calificat și analiza justificării acesteia (dacă a fost prevăzută de lege, a urmărit un scop legitim și a fost necesară într-o societate democratică).

Însă, în situația când magistrații de la Strasbourg se pronunță asupra existenței și întinderii prerogativelor convenționale, precum și asupra obligațiilor pozitive și/sau negative imputabile statelor părți la Convenție, care își găsesc reflectare în conținutul speței deferite spre soluționare, Curtea face uz de aplicabilitatea practică a *proporționalității – interpretare*. Astfel, proporționalitatea la nivelul interpretării se axează pe determinarea existenței drepturilor garantate de Convenție și a câmpului de aplicare a acestora.

În genere, putem afirma că în jurisprudența Curții Europene există multiple mecanisme de estimare a principiului proporționalității, care reflectă diversitatea standardelor aplicabile în multiple contexte irepetabile. Curtea trebuie să ia în considerație mai mulți factori și să estimeze diferite criterii în vederea stabilirii dacă îngrădirea unui drept consacrat convențional satisface exigența de proporționalitate. Astfel, în speța *Afacerea lingvistică contra Belgiei* (denumită pe lung *Speța relativă la anumite aspecte ale regimului lingvistic al învățământului în Belgia*) [15] Curtea de multiple ori a notat că criteriul proporționalității presupune evaluarea raportului existent între mecanismele și metodele aplicate de către autoritățile naționale și scopul formulat spre realizare, stabilind astfel dacă acest raport este unul rezonabil și just.

De asemenea, Curtea poate să-și fundamenteze decizia privind respectarea sau încălcarea regulii de proporționalitate dacă analizează posibilitatea atingerii scopului propus prin intermediul unor metode mai puțin restrictive și severe. Astfel, în speța *Campbell contra Regatului Unit* [16] Curtea a respins argumentul Guvernului privind necesitatea cenzurării corespondenței între deținuți și avocații acestora, notând că, în cazul unei bănuieli rezonabile privind conținerea unor substanțe sau obiecte neautorizate, autoritățile penitenciarului urmau să deschidă plicurile, dar nu și să lectureze scrisorile recepționate.

În lumina celor menționate, principiul proporționalității în sistemul Convenției europene include și opțiunea recurgerii la metode mai puțin restrictive, care pot fi atât mai favorabile cu referire la natura speței, cât și neinterzise de norme și principii imperative proclamate sau de practici jurisprudențiale degajate recunoscute.

În concluzie menționăm că, în accepțiune clasică, principiul proporționalității, inclusiv cu referire la sistemul Convenției europene, poate fi definit ca o normă obligatorie aplicată pentru a găsi un echilibru just, rezonabil și adecvat între diferite interese concurente implicate.

Bibliografie:

1. AVORNIC, G. *Teoria Generală a Dreptului*. Chișinău: Cartier juridic, 2004. 656 p. ISBN 9975-79-275-8.
2. BARAK, A. *Proportionality: constitutional rights and their limitations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 638 p. ISBN 978-1-107-00858-8.
3. CANNIZZARO, E. The role of proportionality in the law of international countermeasures. În: *The European Journal of International Law*, 2001, vol.12, no.5. p.889-916. ISSN 0938-5428.
4. Carta Canadiană de drepturi și libertăți, parte integrantă a Actului Constituțional al Canadei din 17 aprilie 1982. Disponibil: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/Const/page-15.html#h-42> (accesat la 07.12.2012).
5. COHN, M. Three aspects of proportionality. În: *Materialele Congresului al VII-lea Internațional al Asociației Internaționale a dreptului constituțional*. Disponibil: <http://www.juridicas.unam.mx/wcc/ponencias/9/161.pdf> (accesat la 07.12.2012).
6. Constituția federală a Confederației Elvețiene din 18 aprilie 1999 (ultimele amendamente din 1 martie 2012). Disponibil: <http://www.admin.ch/ch/f/rs/101/index.html> (accesat la 07.12.2012).
7. Constituția Republicii Moldova din 29 iulie 1994. În: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 1994, nr.1.
8. Constituția Republicii Sud-Africane din 18 decembrie 1996 (ultimele amendamente din 2003). Disponibil: <http://www.info.gov.za/documents/constitution/1996/a108-96.pdf> (accesat la 07.12.2012).
9. DROOGHENBROECK, Van S. *La proportionnalité dans le droit de la Convention Européenne des Droits de l'Homme*. Bruxelles: Bruylant, 2001. 785 p. ISBN 2-8028-0144-9.

10. ELLIS, E. *The principle of proportionality in laws of Europe*. Portland: Hart Publishing, 1999. 187 p. ISBN 1-84113 -007-9.
11. GERARDS, J.H. Proportionality review in European Law. In: *IVR Encyclopedia of jurisprudence, legal theory and philosophy of law* (Online Encyclopedia). Disponibil: http://ivr-enc.info/index.php?title=Proportionality_review_in_European_law (accesat la 15.10.2012).
12. HARBO, T.-I. The function of the proportionality principle in EU Law. In: *European Law Journal*, 2010, vol.16, no.2. p.158-185. ISSN 1468-0386.
13. Protocolul I Adițional la Convențiile de la Geneva din 12 august 1949 privind protecția victimelor conflictelor armate internaționale. Disponibil: <http://www.un-documents.net/gc-p1.htm> (accesat la 15.10.2012).
14. Speța *Activitățile militare și paramilitare în și contra Nicaragua* (Nicaragua contra Statelor Unite ale Americii), hotărârea din 27 iunie 1986. Disponibil: <http://www.icj-cij.org/docket/files/70/6503.pdf> (accesat la 15.10.2012).
15. Speța *Afacerea lingvistică contra Belgiei*, hotărârea din 23 iulie 1968. Disponibil: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57525> (accesat la 18.10.2012).
16. Speța *Campbell contra Regatului Unit*, hotărârea din 25 martie 1992. Disponibil: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57771> (accesat la 18.10.2012).
17. Speța *Hermann Schröder HS Kraftfutter GmbH contra Hauptzollamt Gronau*, hotărârea din 11 iulie 1989. Disponibil: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61987J0265:EN:HTML> (accesat la 19.10.2012).
18. Speța *Marckx contra Belgiei*, hotărârea din 13 iunie 1979. Disponibil: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-62092> (accesat la 17.10.2012).
19. Speța *R. contra Oakes*, hotărârea din 28 februarie 1986. Disponibil: <http://www.canlii.org/en/ca/scc/doc/1986/1986canlii46/1986canlii46.html> (accesat la 19.10.2012).
20. Versiunea consolidată a Tratatului privind Uniunea Europeană. În: *Jurnalul Oficial al Uniunii Europene*, 20.03.2010, C 83/13.
21. WALZER, M. *Arguing about war*. New Heaven: Yale University Press, 2004. 224 p. ISBN 0-300-10365-4.

Prezentat la 18.02.2013